

**INFLUENȚA SISTEMELOR ELECTORALE
ASUPRA FUNCȚIONALITĂȚII REGIMURILOR DEMOCRATICE***

ARISTIDE CIOABA

Presupunând că alegerile politice competitive sunt inerente proceselor democratice moderne, și nu doar simple artificii de față ori practici plebiscitare, sistemele electorale utilizate induc efecte proprii, de ordin mecanic și/sau psihologic, cu caracter funcțional sau disfuncțional asupra regimurilor democratice. Efectele sistemelor electorale sunt, totodată, accentuate sau estompată de interacțiunea factorilor de ordin istoric, cultural sau constituțional specifici unei societăți date, și se manifestă succesiv pe traseul conexiunilor procedurale care începe cu metoda de stabilire a rezultatelor competiției, cu tipul de sistem parțidist (sub aspect numeric și funcțional pe care-l favorizează), cu facilitarea sau perturbarea convergenței dintre funcțiile decizionale aferente instituțiilor reprezentative și executive din cadrul regimurilor democratice.

Într-o sistematizare rezumativă a ideilor privind rolul alegerilor în sistemele politice democratice și consecințele pe care le au diferitele modalități de desfășurare și stabilire a rezultatelor alegerilor asupra funcționalității sistemelor respective, ne-am putea ghida după următorul set de enunțuri:

1. Conducerea (guvernarea) politică a statului (societății) presupune un sistem de instituții și funcții decizionale cu caracter colectiv sau unipersonal.
2. Democrațiile moderne proclamă poporul drept deținător primar și depozitar exclusiv al puterii politice (suveranitatea), dar nu pot asigura participarea concomitentă a tuturor cetățenilor la conducerea efectivă a statului; în consecință, alegerile politice (și administrative) periodice constituie metoda cea mai uzitată de desemnare a reprezentanților — inevitabil în număr limitat — care vor exercita guvernarea și administrarea statului.
3. În alegerea reprezentanților cetățenilor pentru funcțiile de conducere și instituțiile deliberative, se interferează mai multe grupuri sau partide politice organizate care propun candidați proprii.
4. Desfășurarea proceselor decizionale ale organismelor reprezentative alese de către cetățeni impune anumite principii sau reguli de adoptare a deciziilor collective, între care regula majorității — în diferite formule: calificată, absolută sau simplă — este indispensabilă în ultimă instanță (dacă opiniile sunt împărțite) la toate nivelurile conducerii politice.

* Versiune adaptată a conferinței cu aceeași temă susținută la Institutul de Științe Politice și Relații Internaționale al Academiei Române.

5. Constituirea unor majorități decizionale coerente, capabile să se mențină pe durata unei legislaturi, este probabil mai ușor realizabilă atunci când majoritatea aparține unui singur partid decât atunci când depinde de coalizarea mai multor partide relativ compatibile; și este virtual irealizabilă dacă parlamentul este divizat între partide minoritare reciproc exclusive sub aspect ideologic, caz în care costurile politico-procedurale ale procesului decizional sunt enorme.

6. Sistemele electorale exercită o acțiune proprie inegală, coercitivă și reducțivă asupra alegătorilor și a accesului partidelor în organismele reprezentative. Cele care admit reprezentarea cetățenilor după criteriul reprezentării majoritare au în genere o acțiune coercitiv/reductivă mai pronunțată decât cele care invocă principiul reprezentării proporționale.

7. În cazul criteriului reprezentării majoritare, sistemul electoral și metoda desemnării căștigătorilor favorizează accesul parlamentar al principalelor două mari partide organizate la nivel național, care probează o mai mare capacitate aggregativă precum și a minorităților politice care posedă electorate puternic concentrate (etnice, regionale, rasiale, ideologice) în anumite zone și circumscriptiile electorale, în dauna partidelor terțiere, cu electorate dispersate în toate circumscriptiile electorale. De regulă, un singur partid căștigă întotdeauna majoritatea locurilor, chiar dacă uneori poate să nu obțină și majoritatea voturilor.

8. În cazul reprezentării proporționale, metoda stabilirii rezultatelor asigură accesul în parlament mai multor partide, care doar în mod excepțional pot căști singure majoritatea absolută, fiind de obicei obligate să negocieze formarea unei coaliții majoritare între mai multe partide, pentru a adopta decizii, a forma și susține un guvern (sau pentru aprobarea/respingerea propunerilor legislative ale executivului din regimurile prezidențiale).

9. Indiferent de tipul regimului constituțional, procesul decizional și funcționalitatea regimului se desfășoară mai ușor în prezența unor majorități decizionale aparținând unui singur partid, sau unei coaliții minimal căștigătoare formată din două-trei partide, decât în eventualitatea participării necesare a multor partide minoritare cu interes și viziuni divergente.

10. Dacă funcționarea constituțională a regimului impune principal și obligatoriu cooperarea și dependența reciprocă dintre legislativ și executiv — adică dintre majoritatea parlamentară și un guvern responsabil în fața parlamentului, ca în regimurile parlamentare —, sistemele electorale majoritare pluralitare sunt probabil mai adecvate scopului de a asigura concordanța dintre parlament și guvern.

11. Sistemele de reprezentare proporțională asociate cu regimurile parlamentare pure pot antrena, prin rezultatele lor, mai degrabă dificultăți și disfuncții în procesele decizionale și în raporturile dintre parlament și guvern.

12. Dacă un sistem electoral slab reductiv — cum este reprezentarea proporțională pură — se suprapune peste un număr mare de partide slab structurate și cu slabă capacitate aggregativă, efectul sistemului electoral asupra funcționării regimului este nul. Regimul poate funcționa prost sau poate fi cu totul nefuncționabil, dar acest lucru nu se mai datorează sistemului electoral, ci inadecvării sistemului constituțional la structura și nivelul de dezvoltare politică a societății, care este ori foarte primitivă, ori profund conflictuală. Soluționarea conflictelor

și sprijinul față de comunitatea politică, deci, implicit, posibilitatea guvernabilității unei asemenea societăți, impun aranjamente speciale la nivelul elitelor/grupurilor care compun societatea, cum ar fi o împărțire segmentală a puterii la nivel central, federalizarea, descentralizarea, sau, în caz de eșec, secesiunea (dacă contextul geopolitic o permite) celor care nu pot conviețui democratic cu ceilalți concetăteni în cadrul aceluiași stat.

Regim constituțional, reprezentare politică și sisteme electorale

Întrucât obiectul final al studiului de față se axează pe ipoteza influenței sistemelor electorale asupra funcționalității regimurilor democratice — ceea ce implică în subsidiar problema alegerii sistemelor electorale adecvate cadrului constituțional specific —, *o primă abordare privește corelația dintre tipul de regim constituțional și de reprezentare politică* pe de o parte, și *tipul de sistem electoral*, pe de altă parte.

Toate sistemele constituționale democratice reclamă în ultimă instanță, drept scop fundamental, desemnarea electivă a unor organisme reprezentative, individuale și colective, destinate adoptării deciziilor colective în vederea conducerii (guvernării) societății. Ceea ce trimit inevitabil la *principiul sau regula majorității* ca instrument decizional. Modul în care se degăjă majoritatea care va adopta deciziile și tipul de relație dintre legislativ și executiv nu sunt deloc lipsite de importanță, ci au cosecințe considerabile asupra funcționalității regimurilor. Problema comportă semnificații diferențiate, după cum este vorba despre sisteme bazate pe o clară separație a puterilor în stat (cele prezidențiale) și majorități potențial fluctuante, sau pe o relativ egală împărțire a puterilor legislativ și executivă, cu o dependență reciprocă între ele și necesitatea expresă a unor *majorități parlamentare permanente* care să garanteze existența, legitimitatea și sprijinul guvernului.

Chiar în legătură cu principiul majorității, ca element central al procesului decisional democratic și al funcționării responsabile a regimurilor reprezentative, se confruntă două concepții sau criterii majore despre reprezentare¹, care corespund de fapt celor două tipuri majore de sisteme electorale: *sistemul majoritar/pluralitar*, pe de o parte, și *sistemul reprezentării proporționale* (RP), pe de altă parte.

În virtutea primului dintre aceste principii sau criterii de reprezentare, alegătorii sunt chemați să investească cu putere de decizie o *majoritate parlamentară și de guvernare*, prin care să se înfăptuiască prezumtiva „voiță generală“ pe o perioadă determinată. Acesta mai este cunoscut și sub denumirea de principiul reprezentării majoritare. Sistemul electoral care îl poate pune cel mai bine în practică este sistemul majoritar/pluralitar deoarece, desemnând câștigător candidatul cu cele mai multe voturi din fiecare circumscripție uninominală, antrenează încă din start o luptă decisivă între candidații celor mai puternice și mai mari două partide cu șanse reale și influență electorală, ceea ce conduce în general la alegerea unei majorități monocolore (a unui singur partid), sau aparținând unei coaliții solidare și coerente (în cazul dublului tur de scrutin majoritar), capabile să guverneze fără probleme pe toată durata unei legislaturi.

Acest principiu și sistem electoral exprimă ideea conform căreia reprezentarea politică a voinei generale constă în reprezentarea voinei electorale majoritare.

Celălalt principiu de reprezentare politică este *principiul reprezentării proporționale*. Așa cum o sugerează chiar denumirea sa, acesta permite reflectarea, pe cât posibil exactă, a ponderii electorale a partidelor, reprezentarea lor în parlament proporțional cu infuență reală în cadrul electoratului, exprimată în corespondență matematică dintre voturile primite și locurile câștigate. Aceasta exprimă o idee despre reprezentarea politică înțeleasă ca *similaritate cu*, sau *reprezentativă pentru* configurația curentelor de opinie, a forțelor și intereselor distinct articulate la nivelul structurilor societății.

În timp ce potrivit primului principiu putem vorbi despre o *reprezentare a voinei cetățenilor*, echivalentă practic cu o *decizie majoritară* a electoratului de a investi cu autoritate o majoritate politică determinată — un anumit partid sau coaliție — care să-i înfăptuiască voinea în procesul de guvernare, în cel de-al doilea caz — al *reprezentării proporționale* — se poate spune că *electoratul se rezumă în fapt la exprimarea opiniilor sau preferințelor* (inevitabil diverse, confuze și incoerente) existente în societate în momentul alegerilor. Abia într-o fază ulterioară, parlamentul reprezentativ, adică în mod proporțional similar cu evanțaiul preferințelor politice ale alegătorilor, urmează să-și degajeze prin negocierile dintre forțele politice reprezentate o majoritate care să înfăptuiască voinea derivată din compromisurile reciproce dintre interesele partidelor și, virtual, ale grupurilor speciale pe care acestea le reprezintă.

Aceste aspecte sunt puse în evidență de către mai toți teoreticienii care au abordat problema democrației reprezentative, și îl menționăm aici pe Maurice Duverger, care susține justificat că alegătorii nu trebuie să-și aleagă în parlament un fel de dublură, care să le semene întocmai. Ei trebuie să-și aleagă guvernanți cu capacitatea de a lua decizii în interesul general al comunității politice. „Reprezentarea proporțională exprimă, propriu-zis, preferințele diverse ale cetățenilor, dar aceasta nu le permite să aleagă un set concret de politici și o echipă care să le pună în aplicare. Prin contrast cu această *reprezentare a opiniilor*, ceea-laltă, ce poate fi numită *reprezentarea voinei*, împuernicește alegătorii să aleagă pe cei care-i vor conduce pe toată durata legislaturii. Cetățenii nu pot guverna singuri, dar delegarea puterii poate fi redusă la un singur pas (cetățeni-guvern), în loc să fie nevoie de doi pași (cetățeni-deputați-guvern), în care cel de-al doilea pas devine decisiv. Mai presus de orice, actul decisiv al alegerii echipei guvernante poate fi înfăptuit de alegătorii însăși în loc să fie lăsat în seama deputaților. Vechea distincție dintre cetățenii activi și cetățenii pasivi poate fi în mod legitim invocată aici”².

Din perspectiva raportului guvernați-guvernanți, primul tip de reprezentare, derivat din utilizarea sistemelor majoritare/pluralitare, permite o evaluare mai clară și corectă a performanțelor (competenței și eficienței) conducerii și un control mai accesibil și efectiv al electoratului în ansamblu asupra elitelor guvernanțe. Prin aceasta se instituie o relație directă, nemediată între majoritatea guvernamentală — respectiv partidul care o deține — și masa cetățenilor, sub aspectul

responsabilizării politice a guvernărilor pentru promovarea intereselor generale. În vreme ce al doilea tip de reprezentare — cel proporțional — ocultează responsabilitatea politică independentă a reprezentanțelor națiunii sub vălul reprezentativității diverselor curente și grupuri sociale și al răspunderii (respectiv sensibilității) partidelor politice față de segmentele sociale pe care le reprezintă în mod prioritar, iar la limită față de grupurile clientelare, mai degrabă decât față de interesele generale.

Între „responsabilitatea funcțională“ sau tehnică a unei guvernări, care își asumă acțiunca independentă, competență și eficiență, bazată pe reprezentarea majoritară, și responsabilitatea personală³ față de un grup oarecare de oameni (alegătorii fideli ai partidelor), aferentă reprezentării proporționale, este o mare diferență, remarcă și proeminentul politolog italian Giovanni Sartori. Prima viziază servirea intereselor întregii societăți, cea de-a doua interese particulare. „Din acest motiv, susține Sartori, distincția între responsabilitatea dependentă de un grup și cea independentă este în politică una crucială și contează foarte mult pe ce fel de responsabilitate se sprăjинă un sistem reprezentativ. În mod cert, în contul limitelor responsabilității funcționale independente, un guvern este împoternicit să urmărească interesul întregii societăți împotriva intereselor partiale și partizane. Cu cât responsabilitatea independentă cedează loc responsabilității dependente, cu atât mai probabil interesul general va ceda în față revendicărilor sectoriale, intereselor conjuncturale și contradictorii“⁴.

Exprimată în termenii relației dintre sistemele electorale și cele reprezentative democratice, această distincție propune două modele principale de sisteme, originate istoric în sistemele din Anglia și Franța. Tipul englezesc de sistem democratic se bazează pe sistemul uninominal pluralitar de reprezentare electorală, care oferă o selecție politică mai restrictivă și favorizează astfel un sistem bipartid; în vreme ce *tipul franțuzesc* se bazează pe sisteme proporționale de reprezentare politică electorală, care oferă o selecție amplă și *facilitează sisteme multipartiste*. Tipul englezesc sacrifică reprezentativitatea parlamentului nevoii de guvernare eficientă — maximizând cerința guvernării, în timp ce tipul franțuzesc sacrifică guvernarea eficientă reprezentativității parlamentului — maximizând cerința reflectării fidele⁵.

O combinare echilibrată a celor două tipuri de reprezentare politică este problematică și nu poate funcționa satisfăcător decât în corelație cu un cadru constitucional adecvat, adică fie de separație strictă a puterilor legislativă și executivă (ca în regimurile prezidențiale), fie de rationalizare tehnico-juridică a parlamentarismului, în sensul limitării puterii de cenzură asupra guvernului (ca în regimul parlamentar german).

După această preliminară punere în ecuație a sistemelor electorale cu genul de reprezentare pe care îl degajă, să examinăm mai concret modul în care se articulează aceste sisteme cu cerințele constituționale în virtutea cărora sunt concepute să funcționeze principalele tipuri de regimuri democratice.

Vom rezuma, mai întâi, efectele posibile pe care le induc cele două sisteme electorale, cel mai frecvent utilizate, asupra rezultatelor alegerilor și, mai departe, asupra sistemelor de partide.

Sisteme electorale majoritare/pluralitare și funcționarea regimurilor

Sistemul majoritar și/sau pluralitar operează de regulă în circumscripții mici, cel mai adesea uninominale — ceea ce înseamnă că alegătorii fiecărei circumscripții au dreptul să aleagă un singur reprezentant în parlament. Acest sistem este adekvat, desigur, și pentru alegerea titularilor unor roluri individuale de autoritate publică, începând cu alegerea populară așeelor de stat — președinți — sau a primului ministru (ca în Israel), și până la alegerea așeilor administrativi — cum ar fi primarii de localități etc. Logica sa este identică aceleia care guvernează întrecerile sportive, și în particular cursele de cai din Anglia, după care probabil a și fost denumit sistemul *the first past the post* — adică primul care trece linia de sosire câștigă, sau, după terminologia folosită de americani, *the winner takes all* (învingătorul ia totul).

Sistemul include mai multe variante, după cum câștigătorului îi este necesară *majoritatea absolută* (50%+1) a voturilor sau doar *majoritatea relativă (plurality)*. În prima variantă alegerile se pot tranșa după primul tur pentru candidații care intrunesc majoritatea absolută (*majority*) a voturilor exprimate, sau pot necesita și un al doilea tur pentru candidații care n-au intrunit majoritatea absolută; la cel de-al doilea tur de scrutin poate fi suficientă doar majoritatea simplă pentru a desemna câștigătorul, sau, în alte cazuri, tot majoritatea absolută (dacă în turul al doilea este permis accesul doar al primilor doi clasați la turul întâi).

Sistemul majoritar/pluralitar uninominal angajează automat o luptă decisivă între cele mai influente și puternice două partide care prezintă candidați proprii în fiecare circumscripție. Celelalte partide (ceilalți candidați), cu șansa a treia, sunt sistematic învinse dacă se aplică regula pluralității, sau sunt constrânsă să se coalizeze, pentru a câștiga, cu alte partide mai bine plasate, dacă se utilizează dublu tur de scrutin majoritar.

Când aceleasi două mari partide își dispută mandatele de parlamentari în cvasitotalitatea circumscripțiilor, — cum de obicei se întâmplă în țările care folosesc acest sistem de vot: Marea Britanie, SUA, Australia, Noua Zeelandă, Canada și.a. — unul dintre cele două partide va obține majoritatea absolută a locurilor și dreptul de a guverna singur, iar cel de-al doilea va fi cel mai puternic dintre partidele minoritare ale opoziției.

Nu sistemul majoritar pluralitar în sine cauzează formarea bipartidismului —, dar dacă există cel puțin două partide bine organizate la nivel național, și fiecare are prima șansă de a câștiga în cel puțin jumătate din totalul circumscripțiilor, acest sistem favorizează menținerea bipartidismului.

Mai mult chiar, acest sistem va produce în timp un format sau formulă bipartidică (cu două partide relevante, capabile de guvernare) dacă sistemul de partide este structurat (există o raportare conștientă a alegătorilor la noțiunea de partid ca organizație distinctă cu care se pot identifica, și nu o simplă preferință ocazională față de personalitatea unor lideri ocazionali) și dacă electoralul refractar la constrângerile presupuse de logica sistemului majoritar este dispersat prin împărțirea în circumscripții în proporții profund minoritare⁶. În aceste condiții, cum apreciază Giovanni Sartori, formatul bipartidic, adică detașarea a două par-

tide relevante, va produce la rândul său o *mecanică bipartidică* (respectiv alternanță bipolară cu guverne monopartidice), *dacă și numai dacă polarizarea comunității politice este scăzută*⁷, respectiv competițiile electorale se poziționează în jurul centrului politic: un pol centru-dreapta, celălalt centru-stânga. De altfel, competiția bipartidică este în general centripetă, ceea ce倾ndă să reducă polarizarea sau fragmentarea electoratului.

În absența unui sistem de partide puternic structurate, sistemul majoritar pluralitar va genera efecte aleatorii, cum ar fi *prezența mai multor grupări politice minoritare în parlament*, efectul reductiv acționând doar la nivel de circumscripție și nu la nivel general, sau *predominanța unui singur partid de guvernare, ca în cazul Indiei* în anii '60-'70 ai secolului trecut. În țările cu o mai mare omogenitate culturală (și slabă polarizare sistemică), precum țările anglosaxone, sistemele electorale majoritare/pluralitare impun alegătorilor o opțiune predominant rațională pentru una sau alta dintre cele *două alternative majore* care sunt oferite de partidele și candidații cu prima sansă în alegeri.

Regula „primului care trece linia de sosire“ are efecte coercitive atât asupra partidelor, cât și asupra alegătorilor. Partidele care vor să câștige sunt obligate să-și maximizeze funcția aggregativă pentru a reprezenta un spectru cât mai larg de interese articulate la nivelul subgrupurilor sociale și a le atrage sprijinul electoral, sau să stabilească coaliții cu alte partide apropiate ca ideologie și obiective programatice. Cele care nu agreează această strategie sau nu izbutesc să-și unească forțele cu alte partide, datorită distanței ideologice care le separă, vor fi penalizate cu *subrepräsentarea* sau nu vor accede în parlament. „Rezultatul constă în «partide populare», care fac apel la alegătorii cu un larg spectru de vederi, decizia între ele fiind făcută de votul «fluctuant» de la centru, observă Ferdinand A. Hermens. Astfel de partide au diferite tendințe în cadrul lor, dar, dacă aceste tendințe s-au organizat (ceea ce de regulă nu se întâmplă), influența lor este limitată și întregul dispozitiv se caracterizează prin fluiditate și flexibilitate. Concluzia constă în pragmatism și spirit practic de guvernare“⁸.

Asupra alegătorilor sistemul pluralitar/majoritar de vot exercitată înainte de toate o *constrângere psihologică*, remarcă M. Duverger acum peste o jumătate de veac: „Alegătorii învață repede că voturile lor se vor pierde dacă continuă să fie date altui partid decât primelor două care-și dispută cu șanse reale victoria; de unde tendința lor naturală de a le reporta asupra celui mai puțin rău dintre adversari (ai partidului preferat — *n.n. A.C.*), cu scopul de a evita succesul celui mai rău“⁹. În plus, constată și Arend Lijphart „factorul psihologic operează la nivelul *politicienilor*, a căror tendință naturală este de a nu-și pierde energia candidând pentru al treilea partid și de a se alătura unuia dintre cele două partide mari“¹⁰.

Sistemul electoral majoritar/pluralitar are aşadar o influență *incontestabilă asupra menținerii bipartidismului*, acolo unde acesta *s-a structurat* grație unor factori mai profunzi, de ordin istoric și cultural ideologic. Constrângerile de natură tehnică și psihologic-comportamentală pe care le exercită el asupra partidelor și alegătorilor împiedică dezvoltarea și mai ales *repräsentarea distinctă* și echitabilă a partidelor marginale, îndeosebi a *celor rigide (dogmatice) sub ra-*

port ideologic, precum și a celor care exprimă opțiunile unor grupuri articulate pe criterii exclusiviste, precum *cele rasiale, religioase, etnice*, dacă aceste partide și grupuri nu beneficiază de o concentrare puternică în zone și circumscripții electorale, ci sunt disperse în întreaga țară.

Primul autor care a asociat bipartidismul și sistemul electoral majoritar, M. Duverger, stabilea în anii '50 o formulă, sau schemă, numită de alții *prima lege a lui Duverger*, enunțată astfel: „*Scrutinul majoritar cu un singur tur tinde spre dualismul de partide*“ și considera că dintre toate schemele care au fost definite de el în cartea *Les Partis politiques*, „aceasta este fără îndoială cea mai aproape de o veritabilă lege sociologică“¹¹.

Sistemul majoritar/pluralitar cu un singur tur și circumscripții uninominale a fost contestat atât cu argumente politico-morale, cât și logico-teoretice. În prima categorie se înscriu criticiile care impută acestui sistem injustițea regulii de stabilire a câștigătorului locurilor eligibile, deoarece împiedică reflectarea corectă, proporțională a curentelor de opinie și a partidelor care le exprimă în parlament. O reflectare perfectă ar fi aceea care ar avea un grad de disproportionalitate* egal cu zero, sau cât mai aproape de această valoare. Pe când alegerile bazate pe sistemul majoritar/pluralitar cu unul sau două tururi de scrutin ating un grad de disproportionalitate medie care variază între 9–10% (Australia), 10,33% (Marea Britanie), 11–12% (Noua Zeelandă, Canada, India), 15% (SUA) și 21,08% (Franța)¹². Exprimat în efecte concrete, acest lucru înseamnă că unele partide (cele mai mari) sunt *suprareprezentate* (obțin un procent superior de locuri față de procentajul voturilor), altele (cele mai mici) sunt *subrepräsentate* sau nici nu reușesc să obțină un loc în parlament, deși sub alte sisteme electorale ar fi avut dreptul la reprezentare.

Acestui tip de obiecție i se adaugă cele de ordin teoretic, care reproșează majorității rezultate din utilizarea votului majoritar/pluralitar, că ar fi de fapt o *majoritate artificială sau „fabricată”*. Douglas W. Rae, care a contribuit cu pro-priile nuanțări la teoretizarea efectelor politice ale sistemelor electorale, a arătat că *toate sistemele electorale tind să suprareprezinte partidele mari*, dar cel majoritar (pluriparitar) contribuie la aceasta mai mult decât oricare altul: dezechilibrul dintre voturi și locuri este mai mare sub sistemele pluralitare, ceea ce face ca cel mai mare partid să câștige aproape invariabil un procentaj mai mare de locuri decât de voturi. Cele mai multe parlamente alese pe această bază majo-

* Disproporționalitatea, constând în devierea de la raportul proporțional dintre procentajele voturilor și locurilor obținute de fiecare partid în alegeri, se determină prin diferența dintre *distribuția voturilor și distribuția locurilor*. Calcularea gradului de disproportionalitate, în cazul tuturor partidelor care participă la alegeri, utilizează diferite formule sau indici, unul dintre aceștia fiind indicele Gallagher (G) care se calculează astfel: diferențele dintre procentajele voturilor (V_i) și procentajele locurilor (l_i) pentru fiecare partid sunt ridicate la patrat și apoi adunate (\sum); totalul se împarte la 2, iar în final se extrage rădăcina pătrată: $G = \sqrt{1/2 \sum (V_i - l_i)^2}$ (vezi Michael Gallagher, *Proportionality, Disproportionality and Electoral Systems*, în: „Electoral Studies“, 10, nr. 1 (march) 1991, p. 33–51; vezi și A. Lijphart, *Modele ale democrației. Forme de guvernare și funcționare în treizeci și sase de țări*, Iași, Polirom, p. 153–154). Alți autori, precum Richard Rose, calculează indicele proporționalității ca sumă a diferențelor dintre procentul locurilor câștigate de fiecare partid și procentul voturilor, împărțită la doi și scăzută din 100. Cu cât indicele este mai aproape de 100, cu atât mai proporțional este raportul dintre locuri și voturi. (Vezi R. Rose, *Electoral Systems: A Question of Degree or of Principle?*, în: Arend Lijphart, Bernard Grofman, *Choosing an Electoral System*, Westport, Connecticut, London, Praeger Publishers, 1984, p. 74).

rități „fabricate“, deoarece un partid câștigă peste 50% din locuri fără a avea 50% din voturi¹³. Această concluzie este susținută și cu date empirice furnizate de 151 de alegeri parlamentare care au avut loc între 1945–1996 în 14 țări cu sistemele pluralitare și majoritare. În 43,7% din cazuri s-au produs *majorități fabricate*, și doar în 39,1% din cazuri partidele majoritare în parlament au obținut și un procent majoritar de voturi. În 17,2% din cazuri alegerile pluralitar/majoritare au produs doar *minorități naturale*, adică nici un partid nu a câștigat majoritatea absolută nici a voturilor, nici a locurilor¹⁴.

Sistemele electorale proporționale și funcționarea regimurilor

Cam din aceleasi motive pentru care sistemul majoritar/pluralitar este criticaț, *sistemul reprezentării proporționale* este preferat. Acesta reclamă, cel puțin la modul teoretic ideal, *corespondența reală dintre preferințele* (și voturile) alegătorilor și *procentajul locurilor câștigate*. Încercările de a asigura o reprezentare proporțională au îmbrăcat două forme¹⁵ de bază. Pe de o parte ele s-au concentrat asupra *partidelor politice*, modelul utilizat fiind *sistemul listelor de partid* (cu diferite variante de vot: nonpreferențiale, preferențial în cadrul listei, preferențial peste mai multe liste etc.).

Cealaltă formă de reprezentare proporțională pune accentul pe *valorificarea voturilor alegătorilor* în funcție de ordinea preferințelor indicate de către aceștia pentru candidații aflați în competiție. Atunci când voturile exprimate pentru un candidat depășesc numărul de care candidatul respectiv are nevoie spre a fi ales, surplusul se reportează asupra altor candidați, desemnați ca a doua, a treia preferință și.a.m.d.

Sistemul mai este cunoscut și ca *votul unic transferabil* (*single transferable vote system*) sau sistemul Hare-Clark¹⁶. În cadrul acestui sistem, alegătorul dispune de un singur vot în circumscripția sa plurinominală, pe care-l va acorda unui candidat, cu posibilitatea ca acest vot să poată fi transferat altui candidat (dacă prima preferință aduce aceluia candidat un excedent de voturi față de cota de alegere), a cărui ordine de preferință este indicată de alegători prin numerotarea cu 1, 2, 3 ..., a candidaților de pe listă, până la numărul maxim de locuri alocate circumscripției respective.

În acest sistem reprezentarea proporțională a partidelor nu este special vizată de sistemul de vot, ci apare ca o consecință a voturilor preferențiale și transferabile primite de candidați (care în marea lor parte aparțin unor partide) de la alegători. Datorită complexității combinărilor posibile dintre ordinea de preferințe indicate de alegători și a transferurilor succesive necesare, acest sistem nu poate fi utilizat decât în circumscripții de mică magnitudine, cu 2–3 locuri eligibile. Este utilizat în Irlanda, care are circumscripții cu magnitudine de 3–5 locuri și în Malta, iar mai recent în Australia (doar pentru Senat).

Teoretic și practic, sistemul de reprezentare proporțională a listelor de partid favorizează accesul la reprezentare unui număr (mult) mai mare de partide decât sistemul majoritar/pluralitar. La limită, în absența unui sistem de partide suficient de structurat, care să acționeze ca factor de canalizare a voturilor la scară

națională, „reprezentarea proporțională (RP) pură, cu un cost de acces egal pentru toți competitorii, admite un număr de partide atât de mare pe cât o permite cota sau coeficientul electoral“¹⁷, cum stabilește cea de-a patra lege formulată de Giovanni Sartori. Ceea ce înseamnă că efectul propriu al sistemului electoral este în acest caz nul.

În termenii generalizărilor propuse încă de M. Duverger, „scrutinul majoritar cu două tururi sau reprezentarea proporțională tind spre multipartidism“¹⁸. Într-o formulare ulterioară, această relație dintre sistemul electoral și sistemul de partide stabilește că „reprezentarea proporțională tinde să ducă la un sistem de mai multe partide reciproc independente; sistemul majoritar cu două tururi de scrutin tinde să ducă la un multipartidism moderat de alianțe“¹⁹.

În prezență RP, partidele intră în luptă pe cont propriu și pe toate fronturile pentru a-și atrage voturi. Cum intuia foarte bine un deputat italian, Sidney Sonino, care se opunea în 1919 adoptării acestui sistem în Italia, „Necesitatea de a avea liste în alegeri în care mai mulți deputați trebuie să fie aleși, face partidele rigide... Preocuparea lor majoră devine prevenirea contactelor dintre grupuri care reprezintă diferite tendințe, deși aceste tendințe sunt legate, și diferențierea de celelalte partide“²⁰. Escaladarea diferențelor face dificilă „politica acomodărilor“ (compromisurilor) când se pune problema formării coalițiilor de guvernare. În plus, RP asigură mai ușor succesul forțelor extremiste sau a unor partide ce reprezintă interesele economice organizate²¹, aprecia F.A. Hermens. Dacă este asociată cu circumscripția unică la nivel național și absența oricărui prag restricтив de acces (ca în cazul Olandei), RP favorizează teoretic extensia maximă a numărului de partide electorale și parlamentare. Nici în acest caz însă RP nu asigură o proporționalitate perfectă: cu un prag de acces de 0,67% (reprezentând procentual cota de acces într-un parlament de 150 locuri), începând din 1956, Olanda are un grad mediu de disproportionalitate de 1,30% între 1945–1996, iar Israel, cu 1% prag electoral (1,5% din 1992), înregistrează un grad de disproportionalitate de 1,88% în limitele aceleiași perioade²².

În practică, RP nu este nici ea utilizată în formă pură, ci amendată în majoritatea cazurilor cu *stabilirea unor praguri minime* de reprezentare (un anumit număr de locuri câștigate în circumscripțiile primare și/sau un procentaj minim de voturi primele la nivel național) care variază între un nivel minim de 1,5% în Israel și un nivel maxim de 15% în Grecia, și *decuparea teritorială în circumscripții cu magnitudine variabilă*, de la 3 la 40 de locuri. Magnitudinea mai mică are efecte reductive asupra partidelor și locurilor obținute de ele, întrucât astfel de artificii tehnice diminuează şansele de reprezentare ale partidelor mici. Drept urmare, gradul de disproportionalitate în țările cu RP a atins valori cuprinse între o minimă de 1,30% în Olanda și o maximă de 8,15% în Spania în perioada 1945–1996 (procent care aproximează voturile redistribuite partidelor care depășesc pragul stabilit, de la cele care se clasează sub pragul de reprezentare).

Majoritațile câștigate de către un partid (sau coaliție preelectorală) în condițiile RP în 22 de țări, care au utilizat acest sistem electoral între 1945–1996, reprezintă doar 8,3% din cazuri, în alte 9,4% din cazuri RP a produs *majoritați „fabricate“* (prin redistribuire de voturi — *n.n. A.C.*), iar în 82,3% din cazuri a

favorizat *minoritățile naturale*²³, adică nici un partid (sau coaliție preelectorală) n-a întrunit nici majoritatea voturilor, nici pe cea a locurilor.

Datele empirice atestă că sub RP rareori un partid sau coaliție obține majoritatea absolută a locurilor, necesară funcționării regimurilor parlamentare îndeosebi.

În această situație, soluția inevitabilă constă în negocierea interpartidică a unei coaliții majoritare postelectorale. Dincolo de dificultățile pe care le creează fragmentarea excesivă a reprezentării parlamentare între partide cu orientări ideologice adverse, atunci când se impune negocierea unei coaliții, o problemă nouă, care subminează pretinsa justețea a principiului proporționalității în politică, este aceea a *disproporționalității în ceea ce privește alocarea puterii* între partide, prin sistemul RP²⁴.

Desigur, ca și în cazul unui parlament cu o majoritate rezultată direct din alegeri, după sisteme majoritar/pluralitare, și în cazul constituirii unei majorități postelectorale, într-un parlament cu reprezentare proporțională, partidele care vor rămâne în opoziție nu vor avea, teoretic, o putere de decizie în problemele controversate, ci doar una de contestare și cenzură, proporțională cu numărul de locuri deținute din totalul locurilor parlamentare. Problema disproportionalității alocării puterii apare în procesul de negociere a coalițiilor, când unele partide dobândesc o putere de negociere mai mare decât puterea alocată de electorat, exprimată în numărul de locuri câștigate*. Utilizând criteriile după care Giovanni Sartori definește *partidele relevante*²⁵, și anume capacitatea de a determina o coaliție de guvernare, respectiv utilitatea pe care o are un partid (sub raport ideologic și al voturilor obținute), pentru alte partide cu care ar forma potențial o coaliție majoritară, se poate spune că un partid, oricât de mic, este mai necesar pentru a constitui o coaliție majoritară, cu cât puterea sa de negociere devine mai mare față de forță reflectată de proporția locurilor sale din parlament. „Puterea de negociere este efectivă doar în situațiile în care voturile partidului sunt cruciale pentru o coaliție majoritară; numai atunci își poate impune partidul respectiv linia sa particulară și poate căpăta sprijin pentru opiniile electoratului său”²⁶.

După cum conchide R.J. Johnston, dacă RP produce un parlament ce poate reflecta corect raportul de forțe dintre partide în cadrul electoratului, prin alocarea mandatelor în proporție directă cu puterea lor electorală, ea nu alocă, totuși, o putere de negociere proporțională cu locurile câștigate de partide în parlament, atunci când *o raportăm la scopul principal al alegerilor parlamentare* — acela de a produce *un guvern majoritar, cerut de regimurile parlamentare*.

Dacă crearea guvernului nu este neapărat condiționată de alegerile parlamentare — ca în sistemele prezidențiale — atunci RP poate fi foarte adecvată pentru a desemna o adunare legislativă responsabilă, care votează sau respinge propunerile guvernului, în funcție de coincidența lor cu interesul majoritar.

* O serie de autori au derivat această concluzie din analize bazate pe teoria jocurilor. Astfel, R.J. Johnston a calculat un *index al puterii de negociere ca raport între procentajul locurilor definită de un partid și procentajul coalițiilor pe care le poate înfrângă prin retragerea sprijinului său*. Dacă acest raport este mai mare decât 1,0, partidul este practic mai puternic decât o arată locurile câștigate, iar dacă raportul este mai mic decât 1,0, atunci partidul respectiv are o putere de negociere mai mică decât indică numărul locurilor parlamentare de care dispune.

În primul caz este necesară o coaliție majoritară permanentă pentru a susține guvernul (principiul de funcționare a regimurilor parlamentare), în timp ce în cel de-al doilea caz, majorități fluctuante în componiție, schimbătoare se pot constitui în legătură cu fiecare propunere în parte, fără ca guvernul să fie amenințat cu demiterea atunci când o propunere n-a intrunit sprijinul unei majorități *ad-hoc*. Partidele nu trebuie să mai renunțe astfel la interesul lor pentru anumite politici pentru a obține concesii în alte privințe, atunci când sunt la guvernare, și nici nu-și pierd orice putere de negociere, dacă nu sunt la guvernare. „RP într-un regim cu executivul și legislativul separate, permite partidelor să-și păstreze poziția de negociere în fiecare problemă controversată până ce decizia este luată, deși ele pot negocia concomitent cu alte partide, peste „pachetul“ aflat în discuție²⁷.

Atunci când RP degajă un parlament care la rândul său trebuie să producă un guvern dependent de susținerea unei majorități politice permanente, situația se schimbă radical. Mai multe partide pot fi necesare pentru a intra într-o majoritate permanentă. Unul sau mai multe dintre acestea pot abuza de puterea lor de negociere și-și pot sănăta partenerii de coaliție în momente critice, ceea ce poate afecta coeziunea și solidaritatea coaliției (în caz că ea este reală), stabilitatea și eficiența guvernării. De unde o funcționare mai greoai și defectuoasă a regimului democratic parlamentar.

Sistemele de reprezentare proporțională pot avea și ele, cum am văzut, efecte reductive asupra numărului de partide parlamentare și chiar electorale, „și anume în proporție directă cu propria lor nonproportionalitate, și în particular atunci când sunt aplicate în circumscripții mici, stabilesc un prag de acces la reprezentare sau acordă o primă“, cum subliniază una dintre regulile (a 4-a) formulate de Giovanni Sartori²⁸. În condițiile menționate, sistemele proporționale pot elibera partidele minore, cu electorat dispersat prin intermediul circumscripțiilor electorale mici. Dar nici un sistem proporțional, cu grad ridicat de impuritate, nu va putea elibera partidele mici care dețin zone electorale concentrate. Pe baza acestei reguli, Sartori emite două ipoteze care permit evaluarea efectelor politice ale sistemelor proporționale asupra sistemului multipartid și a posibilităților de creare a coalițiilor de guvernare permanente:

„Presupunând o dispersare sub-cotă a minorităților incoercibile (dacă acestea există), formulele impure ale RP vor admite cu toată probabilitatea unul-două partide în plus față de formatul bipartidic. Acest format de 3-4 partide va face loc, la rândul său, mecanicii *multipartidismului moderat*, dacă și numai dacă comunitatea politică nu prezintă o *polarizare înaltă* (o divizare ideologică, etnică, religioasă etc. accentuată — *subl. ns. A.C.*). Dar, dat fiind faptul că multipartidismul moderat este încă bipolaro-convergent (— adică bazat pe o competiție electorală centripetă — *n.n. A.C.*), acesta nu va tinde să sporească polarizarea sistemică“²⁹ (a sistemului de partide, *n.n. A.C.*). Și prin urmare, poate permite construirea relativ ușoară a coalițiilor de două partide (chiar și a unor mari coaliții ca în Austria sau Germania postbelice) ce conferă stabilitate guvernărilor parlamentare, mai cu seamă dacă guvernul are dreptul constituțional de dizolvare a parlamentului sau există alte constrângeri constituționale care inhibă tentațiile recurgerii frecvente la moțiuni de cenzură (ca în constituția R.F.G., care

condiționează aprobarea unei moțiuni de cenzură de alegerea concomitentă a unui nou cancelar [șef al guvernului], deci de dovada constituirii unei noi coaliții guvernamentale).

În schimb, continuă Giovanni Sartori, „Sistemele de reprezentare proporțională pură sau relativ pură acceptă cu ușurință un format de 5–7 partide. Într-un asemenea caz —, potrivit unei alte ipoteze (a-3-a) — în condițiile unei polarizări medii sau scăzute (deci fără țălvaje fundamentale sociale, etnice, religioase, ideologice — *n.n. A.C.*) mecanica coalițională a multipartidismului moderat nu este stânjenită. Dar în cazul unei polarizări înalte, acest format va îndeplini caracteristicile mecanice ale *multipartidismului polarizat* (de genul celui francez sub Republica a 4-a, sau italian până în anii '90, *n.n. A.C.*), aici fiind inclusă o competiție multipolară care ar putea determina creșterea polarizării sistemului de partide”³⁰ (cu efecte directe asupra funcționării precare a coalițiilor majoritare și accentuarea instabilității guvernamentale, îndeosebi în regimurile parlamentare pure).

O puternică structurare a sistemului de partide poate exercita însă, chiar sub RP, un efect „contrabalanșat blocant la nivelul circumscriptiilor“, asupra creșterii numărului partidelor mici, permisând constituirea coalițiilor de guvernare parlamentară dacă, în plus, elitele politice au reușit să pună la punct mecanisme extraconstituționale de împărțire a puterii între principalele forțe politice, ca în cazul aşa-ziselor „democrații consociaționale“ (Olanda, Belgia etc.), sau guvernul nu este decât un comitet executiv care acționează în subordinea parlamentului, neavând nevoie de o majoritate parlamentară constantă și nici obligația de a demisiona în timpul mandatului pentru care a fost desemnat (situația „regimului de adunare“ din Elveția).

*
* * *

Aspectele succint examineate mai sus permit stabilirea câtorva corelații care condiționează teoretic și practic funcționalitatea sistemelor democratice.

- Sistemele electorale influențează funcționarea sistemelor democratice în conjuncție cu și prin intermediul sistemelor de partide. Această influență variază în intensitate în raport cu nonproporționalitatea metodei prin care voturile sunt transformate în locuri ocupate în organismele reprezentative: sistemele majoritar/pluralitare contribuie la simplificarea condițiilor care asigură funcționalitatea regimurilor democratice, întrucât având un efect reductiv mai mare asupra sistemelor de partide parlamentare, produc cu o mai mare regularitate majorități politice de guvernare, coerente și stabile.

- Asupra alegătorilor, influența sistemelor electorale este, de asemenea, mediată de partidele aflate în competiție, îndeosebi prin strategiile adoptate de către acestea în campaniile electorale, în funcție de sistemul electoral pe baza căruia se desfășoară alegerile.

- Consecințele reductive și/sau permisive ale sistemelor electorale asupra partidelor (asupra numărului partidelor care acced la reprezentare) se răsfrâng,

în cele din urmă, asupra gradului de funcționalitate a regimurilor democratice, și anume diferențiat și în raport direct cu principiul constituțional-procedural pe care se bazează mecanismul de luare a deciziilor executive și legislative în cadrul acestora.

- Dacă ne-am raporta la premisele logico-teoretice ale concordanței funcționale dintre sistemele politice și cele electorale, atunci sistemele de tip parlamentar și semiprezidențial — în care finalmente raporturile dintre legislativ și executiv se întemeiază pe condiția responsabilității politice a guvernului față de majoritatea parlamentară cu sprijinul căreia guvernează — pot funcționa mai degrabă în condițiile utilizării unor sisteme electorale majoritar/pluralitare, inclusiv dublul tur de scrutin majoritar uninominal.

- Acest tip de sisteme electorale permite, de asemenea, funcționarea fără probleme a sistemelor democratice de tip prezidențial, cu condiția ca partidele majoritare în parlament să nu impună o disciplină riguroasă a votului deputaților și senatorilor lor, pentru a evita blocajul decizional în cazurile când executivul și legislativul sunt controlate de partide adverse (situație relativ frecvent întâlnită în sistemul prezidențial american).

- Sistemele electorale proporționale sunt mai adecvate pentru alegerea unor *adunări consultative*, *adunări constituante*, *adunări parlamentare sub regimurile prezidențiale*, *camere parlamentare* (senat, de pildă) cu atribuții legislative mai limitate și fără drept de a introduce moțiuni de cenzură împotriva executivului, precum și pentru *consilii administrative locale* (municipale, districtuale, comunale), în care cooperarea dintre aleșii diferitelor forțe politice se poate realiza mai ușor, întrucât lipsesc de regulă mizele politice majore care se manifestă în politica promovată la nivel național.

- În practica politică însă, majoritatea democrațiilor parlamentare au adoptat încă de la începutul secolului al XX-lea, sisteme electorale proporționale, pe de o parte sub presiunea partidelor socialiste care mizau pe câștigarea majoritatii după introducerea votului universal, pe de altă parte în virtutea unor tradiții istorice de reprezentare în adunările consultative ale stărilor din epoca medievală, considerate compatibile cu principiul democrației reprezentative și cu teoriile juridice ale mandatului reprezentativ, care ignorau fenomenul organizării partidelor.

Dincolo de alte justificări și motivații teoretice, partidele politice sunt cele care stabilesc de fapt, prin mijloace legislative, sistemul de vot care este cel mai convenabil pentru ele într-o perioadă sau alta. Odată stabilit sistemul de vot și dobândită o anumită consolidare structurală a sistemului de partide, acestea preferă reprezentarea proporțională: partidele mari nu sunt prea mult afectate de sistemul proporțional, care dimpotrivă, le poate chiar avantaja dacă s-au fixat anumite praguri electorale de acces, iar partidele mai mici nu pot spera să obțină reprezentarea parlamentară decât sub sistemul RP, de unde reticențe sau chiar opoziția față de schimbarea sa cu sisteme majoritare.

- Sistemul proporțional nu poate fi însă înlocuit de sisteme majoritare în societățile multiculturale, „plurale“, cum le numește Arend Lijphart, puternic fragmentate din punct de vedere etnic, religios, rasial, ideologic; menținerea sa fiind un instrument de păstrare a echilibrului între diferite segmente ale societății,

chiar dacă sub raportul funcționalității mecanismelor democrației politice clasice, el poate apărea drept nonfuncțional, în regimurile de tip parlamentar. Compromisul politic dintre principalele segmente componente ale „societăților plurale“ primează, în practică, în asigurarea echilibrului de forțe și a funcționării minime a regimurilor politice, uneori chiar în contradicție cu normele constituționale, ca în aşa-zisele democrații consociaționale.

• În România, sistemul actual de RP a acționat în sens reductiv asupra sistemului de partide, concomitent și în măsura adoptării unor praguri mai ridicate de acces, care îi restrâng proporționalitatea. Totuși, un sistem majoritar uninominal cu două tururi de scrutin pentru ambele camere parlamentare ar permite, în timp, conturarea a două coaliții principale, sau chiar a unui partid cu vocație majoritară (posibil PSD) și unei coaliții (sau poate chiar partid, în perspectivă) majoritare (PNL–PD), care să asigure alternanța la putere și majorități stabile; cu diminuarea corespunzătoare a reprezentării partidului etnicilor maghiari (UDMR), care beneficiază astăzi de o reprezentare superioară procentualului de voturi obținute (și de o putere de negociere la alcătuirea majorităților parlamentare, excesivă în raport cu ponderea sa numerică în cadrul electoratului) precum și cu reducerea reprezentării masive a oricărora partide cu vocație antisistem (extremiste).

NOTE

1. Vezi Dieter Nohlen, *Two Incompatible Principles of Representation*, în: Arend Lijphart, Bernard Grofman, *Choosing an Electoral System. Issues and Alternatives*, Westport Connecticut, London, Praeger Publishers, 1984, p. 86–87.
2. Maurice Duverger, *Which is the Best Electoral System?*, în: Arend Lijphart, Bernard Grofman, *op. cit.*, p. 32–33.
3. Vezi Carl J. Friedrich, *Man and His Government: An Empirical Theory of Politics*, New York, McGraw – Hill, 1963, p. 310–311.
4. Giovanni Sartori, *Representational Systems*, în: *International Encyclopedia of the Social Sciences*, vol. XIII, London, Collier and Macmillan, 1968, p. 469.
5. *Ibidem*.
6. Idem, *Ingineria constituțională comparată. Structuri, stimulente și rezultate*, traducere din italiană de Cristina Dan și Irina Mihaela Stoica, București, Editura Mediterana, 2002, p. 54–55.
7. *Ibidem*, p. 57.
8. Ferdinand A. Hermens, *Representation and Proportional Representation*, în: Arend Lijphart, Bernard Grofman, *op. cit.*, p. 22.
9. Maurice Duverger, *Les Partis politiques*, septième édition, Paris, Librairie Armand Colin, 1969, p. 256.
10. Arend Lijphart, *Modele ale democrației. Forme de guvernare și funcționare în treizeci și șase de ţări*, Iași, Polirom, 2000, p. 160.
11. M. Duverger, *op. cit.*, p. 247.
12. Vezi, A. Lijphart, *op. cit.*, p. 158.
13. Vezi Douglas W. Rae, *The Political Consequences of Electoral Laws*, New Haven, Yale University Press, 1967 (1971), p. 74–77.
14. Vezi, A. Lijphart, *op. cit.*, p. 161–162.
15. Enid Lakeman, *The Case for Proportional Representation*, în: Arend Lijphart, Bernard Grofman, *op. cit.*, p. 43.
16. Vezi și Filon Morar, *Systèmes électoraux et systèmes des partis. La Production électoral de système roumain des partis*, București, Editura Universității București, 2000, p. 119–124.
17. Vezi G. Sartori, *Ingineria constituțională comparată...*, p. 60.
18. M. Duverger, *op. cit.*, p. 269.
19. Idem, *Institutions politiques et droit constitutionnel*, Tome 1: *Les Grandes systèmes politiques*, 16-e édition, Paris, PUF, 1980, p. 144.
20. Apud Ferdinand A. Hermens, *loc. cit.*, p. 23.
21. *Ibidem*.
22. Arendt Lijphart, *op. cit.*, p. 158.
23. *Ibidem*, p. 161.
24. R.J. Johnston, *Seats, Votes, Redistricting and Allocation of Power in Electoral Systems*, în Arendt Lijphart, Bernard Grofman, *op. cit.*, p. 65.
25. Giovanni Sartori, *Ingineria constituțională comparată...*, p. 48.
26. R.J. Johnston, *op. cit.*, p. 65.
27. *Ibidem*, p. 68.
28. Giovanni Sartori, *Ingineria constituțională comparată...*, p. 55.
29. *Ibidem*, p. 57.
30. *Ibidem*.